कर्मकाण्डसंस्कारविज्ञानम्

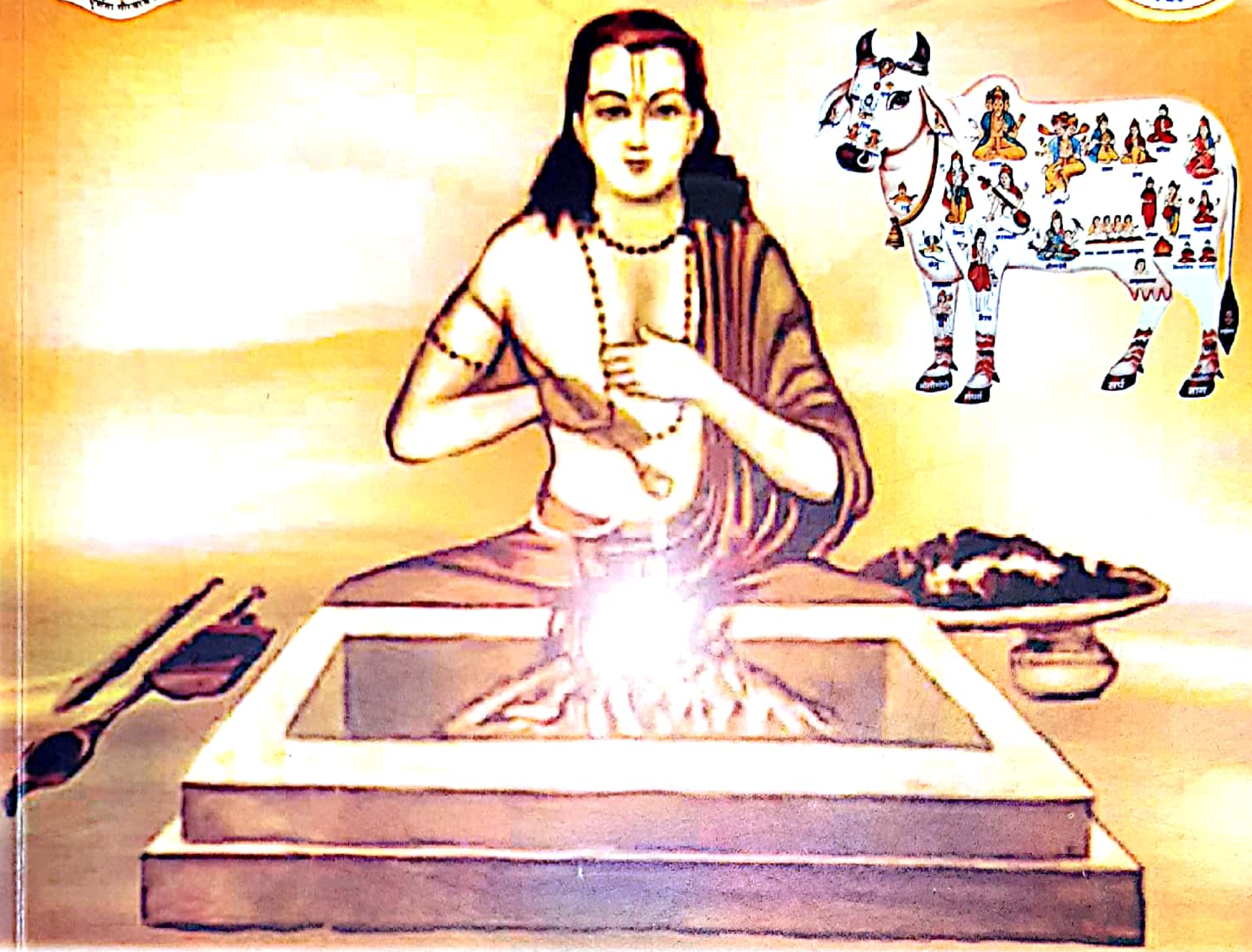

प्रधानसम्पादकः
प्रो. अर्कनाथचौधरी

सम्पादकः
डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

सहसम्पादकः
डॉ. अश्विन का. राजगोरः

यज्ञादिकर्मणां ब्रह्मविचारे उपयोगः

डॉ. जानकीशरणः आचार्यः

परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य साक्षात् साधनं केवलं ज्ञानमथवा कर्मसमुच्चितं ज्ञानमित्यत्र शास्त्रकाराणां मतभेदः। अद्वैतिनो मोक्षसाधनं केवलं ज्ञानमिति मन्यन्ते। कर्मणा चान्तःकरणं शुद्धं सज्ज्ञानोपयोगि जायते तथा ब्रह्मजिज्ञासोत्पद्यते। ब्रह्मसाक्षात्कारे जाते सर्वं मिथ्येति विवेके उदिते कर्मणि न प्रवृत्तिरिति तेषां मतम्। अतः कर्मण आचरणं चित्तशुद्ध्यर्थमिति जगाद कैवल्यदीपिकाकारः। तथा हि-

नित्यं मुद्भक्षणेच्छोर्जगति निजशिशोर्लड्डुकादीन् प्रदर्श्य

व्याधिघ्नं काटवाद्यं वितरति जननी भैषजं तद्यथैव।

धर्मानातिष्ठ यज्ञानपि कुरू भविता भूरिसौख्यं तवेति

ब्रूते तद्वच्छ्रुतिस्सा तदभिमतमिमे कामिनो नैव विद्युः।।[1] इति।

मोक्षाख्यं फलं साधयितुं ज्ञानं स्वातिरिक्तं न किमपि अपेक्षते। **तमेव विदित्वातिमृत्येमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय**[2] इति श्रुतेः। मोक्षप्राप्तये ज्ञानव्यतिरेकेण अन्यो मार्गो नास्तीत्यर्थः। अज्ञाननिवृत्तेः ज्ञानैकेन अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण वा साध्यत्वमिति नियमादपि मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वम्। अज्ञानस्य ज्ञानेनैव विरोधात् कर्मणा विरोधाभावात् रज्जुसर्पादिस्थले अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारमात्रादेव रज्जुसर्पोपादानाज्ञानस्य तत्कार्यस्य रज्जुसर्पादिभ्रमस्य तत्प्रक्तस्य भयकम्पनादेश्च निवृत्तिर्दर्शनात्। न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः स्वीकरणीयः, तयोः तमप्रकाशवद्विरोधात्। मोक्षस्य अव्यवहितकारणं तु ज्ञानमेव। **"तरति शोकमात्मवित्,"**[3] **"ब्रह्मविदाप्नोति परम्"**[4] **"आत्मा वा अरे द्रष्टव्य",**[5] **"एतावदरे खल्वमृतत्वम्"**[6] इत्येवं जातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति। कर्मणस्तु मोक्षकारणं श्रुत्यैव निराकृतम्। तथा हि **"न कर्मणा न प्रजया धनेन,"**[7] **"नास्त्यकृतः कृतेन"**[8] इत्यादिश्रुतिः, **"कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते"**[9] इत्यादिस्मृतिरपि कर्मणो मोक्षकारणतां निराकरोति। अपि च मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायानुगृहीतया श्रुत्या तस्य अनित्यत्वापातेन मुक्तानां पुनरावृत्तौ अपुनरावृत्तिः व्याहता स्यादिति नानयोः समुच्चयः।

वस्तुतः काम्यकर्मनिष्कामकर्मभेदेन कर्मणो द्वैविध्यम्। तत्र काम्यकर्मणा ऐहलौकिकः पारलौकिकश्च अभ्युदयो भवति। किन्त्वेतत् काम्यकर्म न ज्ञानस्य सहायकम्, अपि तु विरोधि एव। निष्कामकर्म तु न ज्ञानविरोधि, परं फलाभिसन्धिवर्जितत्वेन चित्तनैर्मल्यसम्पादकत्वाज्ज्ञानस्य सहायकमेव। तथा च निष्कामकर्मणः चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्धेः ज्ञाननिष्ठा, ज्ञाननिष्ठायाः ज्ञानप्राप्तिः, ज्ञानाच्च मोक्ष इति ज्ञानस्य मुक्तौ अव्यवहितकारणत्वम् कर्म तु ज्ञानस्य गौणं कारणमिति मुक्तौ निष्कामकर्मणः परम्पराकारणत्वमिति भगवता भाष्यकारेण प्रतिपादितम्।[10] फलमनभिसन्धाय अनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोः ज्ञानसाधनानि भवन्ति। यज्ञादिकर्मणां निष्कामत्वे एव विद्यासाधनत्वम्, सकामत्वे तु स्वर्गादिसाधनत्वमित्यर्थः। अत एव **"योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये**[11]**"** इत्यादीनि गीतावचनानि सङ्गच्छन्ते।

एतेषां कर्मणां मोक्षसाधने क उपयोग इत्यत्र अद्वैतवेदान्ते मतभेदो दृश्यते। तथा हि कर्मणां विविदिषार्थत्वमिति भामतीकाराः। तथा हि- **"तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति। वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात् इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्**[12]**"** इति। यद्यपि वस्तुतः अत्र ज्ञानं प्रधानम्, तथापि प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् सन्प्रत्ययार्थस्य इच्छारूपस्य प्राधान्यम्, विदर्थस्य ज्ञानरूपस्य अप्राधान्यम्। प्रधानेन च सह वाक्यान्तर्गतानां पदान्तराणां सम्बन्धो भवतीति इच्छया सह एव "यज्ञेन" इत्यस्य सम्बन्धः, न तु विद्यया सह। भाष्यकारा अपि अमुमर्थमेवमूचुः- **"विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु**

बाह्योतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम्[१३]" इति । एवं ज्ञानस्य उत्पत्तौ कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा, "विविदिषन्ति यज्ञेन"[१४] इति श्रुतेश्च । "यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुञ्जानो न जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम्, होम एव साक्षाद्विधिश्रुतेः कालस्य चानुपादेयस्याविधेयत्वात् काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः, इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न यज्ञादौ[१५]" इत्यादिभ्यो यज्ञादीनां विविदिषार्थत्वपक्षो भामतीकारसम्मत इति ज्ञायते । एवञ्च भामतीमते कर्मणो विविदिषा, विविदिषाया विद्या, विद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिः इति क्रमः । विविदिषा यद्यपि ब्रह्मप्राप्तेः साक्षात्कारणं न भवतीति न तस्याः साक्षात् पुरुषार्थत्वम्, तथापि विद्याप्राप्तिं द्वारीकृत्य तद् ब्रह्मप्राप्तेः कारणं भवतीति तस्य गौणत्वेन पुरुषार्थत्वं स्वीक्रियते अस्मिन् मते यावद्विद्या नोदेति तावच्छमदमादिकमनुष्ठेयम्, कर्म तु विविदिषोदयपर्यन्तमनुष्ठेयमिति विवेकः ।

अत्रेदं ज्ञातव्यम् – विविदिषा तावद् द्विविधा भवति–विद्यां प्रति उन्मुखतारूपा, विद्यायां रूचिरूपा च । तत्र विद्यायां रूचिरूपा विविदिषा एव यज्ञादिफलम् । विद्यां प्रति उन्मुखतारूपा विविदिषा तु यज्ञाद्यनुष्ठानात् प्रागपि स्थातुं शक्नोति । तस्माद्यज्ञाद्यनुष्ठानात् प्राग् विद्यां प्रति उन्मुखतारूपायां विविदिषायां सत्यामपि विद्यायां रुचिरूपविविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानं न निष्फलम् ।

विवरणमते तु कर्मणां विद्यार्थत्वम् । तथा ह्युक्तम् – "**सर्वाण्येव कर्माणि उत्पत्तिविधिविहितानि.... ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीन्यनुतिष्ठेत् इत्यधिकारान्तरविधिविधेयानि भविष्यन्तीत्याह – विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन इत्यादिना । कथम्? आत्मतत्त्वापरोक्षानुभवस्तावत् इष्यमाणतया स्वर्गादिवत् भावनासाध्योऽवगम्यते । पुरुषार्थत्वात् । तत्र यज्ञादीनामिच्छोपसर्जनतया आख्याताभिहितभावनाकरणतया अवगतानां साध्येनैव अन्वयाद्यज्ञादीनि ब्रह्मानुभावसाधनानि अवगतानि । ततश्च आत्मानुभवकामो यज्ञादीन्यनुतिष्ठेतिति विधिः परिणम्यते**"[१६] इति । विवरणमते लिङ्गतव्यादिभिः विधिप्रत्ययैः इष्टसाधन्ताबोधो जायते । तद्यथा यजेत इत्यस्य यागद्वारा इष्टसाधनं कुर्यादित्यर्थो लभ्यते । इष्टञ्च स्वर्गकामः इत्यनेन ज्ञाप्यते । तत्र यद्यपि स्वर्गशब्दस्य अर्थतः प्राधान्यं न तु शब्दतः, तथापि स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यते, इष्टसाधनतया च सह सम्बध्यते । एवञ्च इच्छेष्यमाणयोः इष्यमाणं प्रधानम्, न इच्छा । इच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यम्, न तु इच्छाया इति विशेषन्यायेन सामान्यन्यायस्य बाधात् । तस्माद्विविदिषास्थले अपि विद्याया एव प्राधान्यमिति कर्मणा सह विद्याया अन्वयो युक्तः, न तु विविदिषया सहेति फलितार्थः ।

अत्रैवं शङ्का – नन्वेवं सति विद्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठप्रसङ्गः, तेन "**त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्**"[१७] अर्थात् यः सर्वाणि कर्माणि त्यजति तेन ब्रह्म ज्ञेयमित्यादिश्रुतौ उक्तस्य कर्मत्यागरूपसंन्यासस्य विद्यासाधनत्वं पीडयेत । अत्रोच्यते – मैवम् ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥[१८]

इत्यादिभगवद्वचनात् यावद्विविदिषारूपा प्राक् प्रवणता ध्यानिष्ठा वा नोदेति, तावदेव चित्तशुद्ध्यर्थं कर्म अनुष्ठेयम् । तदन्तरं संन्यासोऽवलम्बनीय इति गम्यते । अयमेवार्थो नैष्कर्म्यसिद्धावपि प्रकटितः–

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥[१९] इति ।

कर्मणः कार्यं चित्तशुद्धिवैराग्यप्रत्यक्प्रवणताजननपर्यन्तमेव । यदा तु प्रत्यक्प्रवणता जाता तदा कर्मसंन्यास एव कर्तव्यः । एवं कर्माणि वैराग्यं विविदिषादिकां प्रत्यक्प्रवणताञ्चोत्पाद्य निवर्तन्त इत्यर्थः । अत एव "**यथा यागादिकर्मणां स्वर्गादिकर्मणां स्वर्गाद्युपदेशेन विहितानां तदुपपत्तये विधिसामर्थ्यादेव मध्यवर्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, एवमिहापि अन्तःकरणशुद्धिचित्तैकाग्र्यादि–द्वारं कल्प्यताम्**"[२०] इति विवरणवचनमपि सङ्गच्छते ।

अत्र पुनः शङ्का – ननु विद्यार्थं कर्म अनुष्ठेयमिति पक्षेऽपि विविदिषापर्यन्तं कर्मणः अनुष्ठेयत्वे विविदिषार्थं कर्म अनुष्ठेयमिति मतात् किमस्य मतस्य पार्थक्यमिति । समाधीयते – यद्यपि उभयमतेऽपि विविदिषापर्यन्तं कर्मणः अनुष्ठेयत्वमिति अनुष्ठानदृष्ट्या न भेदोऽस्ति, तथापि फलदृष्ट्या तु भेदः अस्त्येव । तद्यथा – विद्यार्थं कर्म अनुष्ठेयमिति मते विद्याया या द्वारभूता विविदिषा तदुत्पत्त्यनन्तरं । यद्यपि कर्मत्यागो भवति, तथापि यानि श्रवणमनननिदिध्यासनरूपाणि साधनानि मुक्तिरूपफलोत्पादने पर्यवस्यन्ति, तेषां साधनानामुपकारकत्वेन कर्म विद्याया उत्पादकं भवति । विविदिषार्थं कर्म इति मते तु श्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थमिच्छामात्रं सम्पाद्य कर्म निवर्तते । तथा च विविदिषायामपि श्रवणलाभस्य अवश्यम्भावित्वाभावात् कर्मणो नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः ।

कर्मणां द्वैविध्यं त्रैविध्यं वा –

क्रियते यत् तत् कर्म । एतच्च पूर्वोक्तरीत्या क्वचिद् द्विविधम् क्व चिच्च त्रिविधमित्यभिधीयते । प्रकारान्तरेण द्विविधं हि तद्यथा सुकृतं दुष्कृतञ्च । तत्र विसर्गो देवतोद्देशेन चरुपुरोडासादिद्रव्यस्य परित्यागः स एव विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः इति भगवद्वचनानुसारं श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यनुमोदितं कर्म सुकृतम् । श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यननुमोदितं कर्म दुष्कृतम् । अन्यत्र तु कर्मणः त्रैविध्यमपि श्रूयते, तथा हि प्रारब्धं क्रियमाणं सञ्चितमिति विवेकः ।

पुण्यं शुभमिष्टफलम्, अपुण्यं पापमनिष्टफलम्, तदुभयं मिश्रम् । एतैरेव त्रिविधैः कर्मभिः **"पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्"**[22] इति श्रुत्या सुरनरकुरूहां देहयोगं भवति । अपि च **"तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्"**[23] इति । कर्मिणां तु धूमादिमार्गेण पितृलोकं गतानामुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुनरुत्पत्तिर्भवति । तथा च श्रुतिः **"तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा"** इति अत्र रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, रमणीयां योनिम्=शुभयोनिम्, कपूयचरणा निन्दितकर्माणः कपूयां योनिम्=श्वशूकरादियोनिम् प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । अपि च स्मृतिरपि अत्र भवति–

शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्ममानुषम् ।

अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥[24] इति।

सुकृतकर्मणा ब्रह्मादिलोकप्राप्तिः, दुष्कतकर्मणा नरकादिलोकप्राप्तिश्च, सर्वविधकर्मणां क्षये मोक्षावाप्तिरिति वेदान्तसमयः ।

विद्वदविद्वत्कर्मफलवैषम्यम्–

पुण्यापुण्यमिश्रभेदेन कर्म त्रिविधमिति उक्तम् । तत्र कर्मणां फलविषयेऽपि भेदो दृश्यते । तत्र फलविषये भेदस्य कारणन्तु विद्वदविद्वद्दृष्टिर्वर्तते । तत्र प्राकृतं कर्म कुर्वन् तस्य बहुरूपं फलञ्च भुञ्जानो देहवान् तदभिमानवाँश्च कर्मकर्ता भवति, किन्तु लोकसङ्ग्रहार्थं कर्माणि कुर्वन्नपि विवेकी न कर्मकर्ता भवति इति । यो हि अहमत्राधिकृतः, मयैतत्कर्तव्यमिति आहङ्कारममकारदृष्ट्या कर्म कुरुते, सः प्राकृतो जनः । स हि यथानुष्ठितिं कर्मफलं प्राप्नोति । येऽत्र मुक्तिसाधनब्रह्मविज्ञानाय विद्यासाधनश्रवणादिकमाचरन्ति, ते हि मुमुक्षवः । तेषां कर्मफलस्य **"तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्"**[25] इति पूर्वोक्तरीत्या गतिर्भवति । ये केचन निवृत्ताविद्या ब्रह्मविदस्तेषां परमात्मस्वरूपावस्थानमासानां **"यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते"**[26] इति भगवद्गीतोक्तरीत्या न किमपि कर्मफलमाप्तव्यं भवति । एते हि मुक्ताः । अत्रायमाशयः – अधिकारिणो हि द्विविधाः– कृतोपास्तिकाः अकृतोपास्तिकाश्चेति । उपास्यदेवतासाक्षात्कारपर्यन्तमुपासनं कृत्वा तत्प्रसादात् वैराग्यादिपूर्वं गुरुमुखाच्छ्रवणादिकं कुर्वन्ति, त एव ब्रह्मज्ञानेन जीवन्मुक्ता भवन्ति, उत्तमाधिकारिणश्चापि । तेषां कृते **"त्वंपदार्थविचाराय संन्यासः सर्वकर्मणाम्"**[27] इत्युक्तरीत्या कर्मसु अहङ्कारस्याभावात् न किमपि फलं प्राप्यते । तदितरे तु तात्कालिकवैराग्यादिसाधनवन्तोऽपि पूर्ववासनाबलाद्विदुषोऽपि सन्तः सदा कर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति, तत्फलञ्चावाप्नुवन्ति ।

सन्दर्भसूची :-

१. कैवल्यदीपिका २.७४

२. श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६.१५

३. छान्दोग्योपनिषद्, ७.१.३

४. तैत्तिरीयोपनिषद्, २.१

५. बृहदारण्यकोपनिषद्, २.४.५

६. बृहदारण्यकोपनिषद्, ४.५.१५

७. महानारायणोपनिषद्, १०.५

८. मुण्डकोपनिषद्, १.२.१२

९. महाभारतम्, १२.२४१.६

१०. भगवद्गीताशाङ्करभाष्यस्य उपक्रमे

११. भगवद्गीता ५.११

१२. भामती, १.१.१ पृ. ६१

१३. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, ३.४.२७

१४. बृहदारण्यकोपनिषद्, ४.४.२२

१५. भामती ३.४.३४ पृ. ९०६

१६. पञ्चपादिकाविवरणम्, पृ. ३४

१७. केनोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्, ४.७ इत्यत्र उद्धृतम्

१८. भगवद्गीता ६.३

१९. नैष्कर्म्यसिद्धिः १.४१

२०. पञ्चपादिकाविवरणम्, पृ. ५४६

२१. प्रश्नोपनिषद्, ३.७

२२. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, ३.३.१६ इत्यत्र उद्धृतम्

२३. छान्दोग्योपनिषद्, ५.१०.७

२४. महाभारतम्, १२.३२९.२५

२५. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, ३.३.१६ इत्यत्र उद्धृतम्

२६. भगवद्गीता, ४.२३

२७. उपदेशसाहस्री, २२२

Dean (Faculty of Darshana) & Assistant Professor,

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval (Gujarat)